UBAT — 1980
AYI : 2 25 LİRA

TARIH

VE EDEBİYAT MECMUASI

Türkiyede matbaayı kuran adam

İbrâhim Müteferrika

Türkiye'de matbaacılığın 250. yılına ulaşılması dolayısile, memleketimize matbaacılığı getirmiş olan İbrahim Müteferrika için olsun, Türk matbaacılığının iki buçuk asrı için olsun yapılan yeni araştırmaları okuyucularımıza sunmak isterdik. Ama, ne yazık ki, memleketimizin bilim muhitlerinde bu türlü çalışmalar olmamıştır. Biz bu vesile ile önümüzdeki aylarda, geçmişte İbrahim Müteferrika ve Türk matbaacılığı etrafında arap harflerile yazılmış, fakat o harfleri bilmedikleri için bugünkü nesillerin henüz okumak imkânını bulamadıkları yazıları mecmuamızda, sadeleştirerek yayınlamak istiyoruz. Böylece Türk matbaacılığı üzerinde çalışacak olanlar 1928 yılından önce bu bahis etrafında yazılmış yazıların bir kısmını görmüş olacaklardır. Bir başlangıç olmak üzere, aşağıya, 1911 yılında Tarihî Osmanî Encümeni mecmuasının 3. cüzünde Macar tarihçilerinden, aynı zamanda türkolog Dr. Karaçun tarafından İbrahim Müteferrika hakkında yazılmış bir yazıyı sunuyoruz :

Geçen asırlarda Osmanlı devletinin hizmetine girmiş olan Macarlardan Osmanlı milletine yaptıkları faydalı işler bakımından iki zat başta gelmektedir. Bunların biri topçu Urban, öteki matbaacı İbrahim Müteferrika'dır.

Yüzlerce sene, bu iki zatın yaşadıkları devri birbirinden ayırıyor. Hizmetleri biribirine benzemediği gibi, Osmanlı vatanına girişleri sebebi de başka başkadır.

Biri İstanbul'un fethine madde olarak, öbürü Osmanlı maarifine manevî yoldan olmak üzere ikisinin de hizmetleri anılmaya değer. Urban kendi arzusu ile Türklerin yanına gelip Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı ordusunun kullanması için ilk büyük topları döktü. İstanbul duvarlarında yaralar açan o koca toplar Urban ustanın elinden çıkmıştı.

İbrahim Müteferrika kendi arzusu ile değil, hadiselerin akışı içinde Osmanlı milleti hizmetine girmişti. Bu memlekette ilk matbaayı kurarak ilmin yayılması için unutulması mümkün olmayan bir hizmet yapmıştır. Kıymetli teşebbüsleriyle bu milletin tarih, ilim ve maarifinde saygı ile anılmaya değer

olan bu faziletli zatın hal - tercümesine dair elde ettiğim bilgileri bu satırlarla sunuyoruz:

İbrahim Müteferrika Kalvinist Hıristiyan mezhebinde olan fakir bir Macar aileden 1674 yılında, tahminen 1085 hicri (1) senesinde Macaristanın şark tarafında olan Kolojvar şehrinde doğmuştur. (2) Babası anası fakir aileden olup Macaristan'da bu ailenin adı sanı kalmamıştır.

O zamanda Macaristan'da Katolikler ile Protestanlar arasında süregelen rekabet dolayısiyle bu mezheplerden birinin taraftarları kendi mezheplerindeki ilim erbabı ve aydınlarını çoğaltarak muhaliflerini mağlup etmeye çalıştılar. Bu maksatla kendi mezheplerinde olan fakir, fakat zeki çocukların parasız okumaları için pek çok müesseseler meydana getirdiler. İbrahim Müteferrika da zeki çocuklardan olduğu için fakirliğine rağmen Kollegyum, yani kollj adı verilen büyük mektepte okumuştu. Kendisi Protestan papası olmak niyetinde idi. (3) 1104 senesinde Orta Macar Kralı Tököli bey Osmanlı ordusu ile birleşerek Nemçeliler (Avusturyalılar)a karşı yapılan muharebe esnasında on sekiz yaşında olan bu genç öğrenci ismi meçhul kalan bir yerde, bir müfreze Osmanlı askerine raslamış, o zamanın âdeti üzere askerler tarafından fidyei necat almak ümidi ile esir tutulmuştu. Bu fakir genç adam için hiç kimse fidye vermedi, bu suretle 1106 (M. 1694) senelerinde İstanbul'a getirilip burada esir olarak satıldı.

Bu genç Macar öğrencinin İslâm dinini nasıl kabul ettiğini dostlarından olan De Saussure şöyle hikâye ediyor: «İstanbul'da kaba ve zalim bir adamın eline geçip uzun müddet sefil bir hayat

(1) İbrahim kendi rivayeti üzere 1692 senesinde 18 yaşında iken esir tutulmuştur. Bu hesapca 1674'de doğmuştur. Buraya ait: De Saussure Czezarnak, Törökorszagi ! tevelei 1730-39 bol Budapest. 1969 sahife 93.

(2) Risaleyi İslamiye adlı kitapda İbrahim kendi yazıyor: «Bu bendei zaifin veladeti memleketi Macarda şehri Kolojoarda mukadder olmağla».

(3) De Saussure, Törökorszagi levelei sahife 93.

TÜRK matbaacılığı 250. yılında

1979, bizde ilk matbaanın kuruluşunun 250. yıldönümü, bu yuvarlak rakamın uyandırması tabii olan alâkayı görmeden geçip gitmiştir. Kültür hayatımız bakımından önemli olması gereken bu büyük yıldönümü âdeta farkedilmedi desek, doğruyu söylemiş oluruz. Bu vesile ile yapılan bir iki ufak toplantıdan başka kayda değer tek hâdise, Türkiye İş Bankasının Kültür Yayınları Şirketi tarafından, Türkiye'de matbaacılığın kurucusu İbrahim Müteferrika'nın mezarının yenileştirilmiş olmasından ibaretti.

Bizim Gutenberg'imiz demek olan İbrahim Müteferrika'nın, Galata Mevlevihanesine nakledilmiş olan mezarı başında 21 Aralık Cuma günü, İş Bankası'nın daveti üzerine yapılan basit törende sadece 23 kişinin bulunmuş olması hazindi. Her sene binlerce çeşit kitap basan, ufak büyük yüzlerce matbaasiyle, liseleri sanat mektepleri, üniversiteleri, akademileri, gazeteleri, mecmuaları, ve yazarlara, çizerlere mahsus derneklerile Türkiye'nin kültür merkezi sayılan İstanbul için ne hazin!

Halbuki bu yıl Türkiye'nin matbaacılık yılı olmalı değil mi idi?

R

yaşamıştı, artık köleliğe dayanamayıp İslâm dinini kabul etti. Kendisine İbrahim adı verildi. İbrahim zeki ve becerikli adam olup bir kaç senede Türk dilini ve İslâm usul ve âdetlerini öğrenmiş, güçlü efendilerden biri olmuştur.» (4)

İslâm dinini kabulünden 1128 (1715) yılına kadar İbrahim'in ne ile geçindiğine dair doğru bir bilgi yoktur. Yalnız bu zamanlarda «Risalei İslâmiye» adı ile İslâm dininin müdafaası için bir kitap yazdığı biliniyor. Bu kitap İslâm din bilgilerini çok iyi öğrenmiş olduğunun şahididir. Bu kitabın yazılışı 1123 - 1126 (1711 - 1714) seneleri arasına rastlar. Bu hükmümüzü kitabın son sahifelerinde bulunan sözlerden çıkarıyoruz. Kitabını yazmış olduğu sırada Avrupa milletlerinin ahvalinden bahsedip Macarlara ait vakaları anlatırken şu cümleyi yazıyor:

«Rakoçi oğlu demekle tanınan Orta Macar Kralı, Minkaç adlı kalede muhasara olundukda Beç (Viyana) Kralına giriftar (esir) ve Beç'de kalebend olup bir hud'a (hile) ile hâlâs bulup vilâyeti Macar dahil oldukda ahalii memleket krallığa kabul edip o günden berû Nemçei bedkâr ile ruz u şep (gece gündüz) cenk ve cidalededirler.» (5)

Rakoçi 1115 (1703) senesinde Nemçeler (Avusturyalılar) aleyhine muharebeye başlamış ama yalnız ertesi senede bütün Macarlar kendisine katılmışlar, bu muharebe 1123 (1711) senesine kadar devam etmiştir. Böylece kitabın da bu senelerde yazılmış olması yukarıdaki sözlerden meydana çıkar. İçindekiler dine ait olan bir kitabda bu satırlarla ahval ve siyaset âleminden bahsetmek muvafık değilse de ihtimal bu kitabın bahsi o zaman kaymakam ve sonradan sadrıâzam olan maarifsever Damad İbrahim Paşa'nın dikkatine çarpmış ve İbrahim Müteferrika'nın meziyetlerini takdir ederek kendisini tanımaya başlamış ve ondan sonra koruyucusu olmuştur.

İbrahim Müteferrika ortaya 1128 (1715) senesinde çıkmıştır. Sözü geçen senede Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında çıkan muharebe sırasında Macarlar ve bilhassa bir kaç sene evvel Rakoçinin ordusunda hizmet eden askerler Macaristan'ın her tarafından akın akın Osmanlı ordusuna gelerek Osmanlılarla müttefik olarak Nemçe aleyhine cenk etmeye girişmişlerdi. Macar generallerinden Kont Bircini, Kont Esterhazi, Mavyaşi, Kont Çaki, Kont Furgaç ve başkaları Hotinde toplanıp Padişahın emrini beklediler. Ama âşık oldukları hürriyeti bir an önce elde etmeğe koşan ve sabra tahammülleri kalmayan Macarlar cengi tercih edip Belgrad'da toplandılar. Bunların yanına Macarca bilen bir tercüman lâzım oldu. Bu hizmete en uygun adam İbrahim Efendi idi. İbrahim Efendi 1128 (1715) senesinin son aylarında Padişah fermanı gereğince Belgrad'da bulundu ve bu senenin zilkadesinden beri bu hizmeti için kendisine devletçe günde altmış akçe geçim parası tayin olunmuştur. (6)

Böylece hükümetin hizmetine giren İbrahim Efendiye ertesi sene daha mühim bir iş verildi. 1129 (1716) senesinde Padişahın daveti ve Sadrazamın ısrarı üzerine artık Macarların hükümdarı Rakoçi de Osmanlı ülkesine gelmiş ve Padişah o esnada Edirne'de bulunduğundan kendisi dahi doğru Edirne'ye gitmiş ve (7) orada Padişah tarafından

---

(4) Aynı kitap Sh. 93 - 94.

(5) Risaleyi İslâmiye adlı yazma kitapda. Bu kitabın şurada burada nüshaları vardır. Müracaat ettiğim nüsha İstanbul'da Yerebatan'da Esat Efendi Kütüphanesinde 1187 No. altındadır.

(6) Rakoçi'nin baş mabeyincisi Mikeş tarafından yazılmış mektuplarda. (Mikos Törökorszaği III. Level.

İbrahim Müteferrika

karşılanmıştı. İbrahim Efendi bu zamanda Padişahın emriyle Rakoçinin yanına tayin olunmuş ve bundan sonra Rakoçinin vefatına kadar her zaman adı geçenin yanında bulunmuş ve Rakoçi ile Edirne'den Boğaziçi'ndeki Yeniköy'e ve Yeniköy'den Tekirdağı'na gitmişti.

Rakoçi yanında İbrahim Efendi tercümanlık ve Türkçe kâtiplik vazifesini yapmış, bu memuriyeti için günde elli akça tayinatını Rakoçi'nin Yeniköy'de ikamet ettiği müddetde İstanbul gümrüğü malından ve bu zat Tekirdağı'na gittikten sonra 1133 (1720) senesi cemaziyülevvel ayının ilk gününden itibaren hazinei âmireden almıştır. ([8])Bu memuriyetinde Rakoçi kralın kapukethüdalarından evvela Hırvat Frenç ve bunun vefatından sonra Papay Gaspar adlı Macar kapukethüdası ile çok defa Sadrıâzam Damad İbrahim Paşa yanına gidip onun itimadını kazanmak fırsatını bulmuştu.

Herkesin bildiği gibi 1128 - 1129 (1715 - 1716) senelerinde cereyan eden muharebede Osmanlı ordusu Nemçe askerine mağlup olup Pasarofça muahedesiyle Osmanlı devleti anlaşmanın ağır şartlarını kabul etmeğe mecbur oldu. Rakoçi de her ne kadar Padişah tarafından Osmanlı Ordusu ile Macaristan'a gönderilmesi vaadiyle davet olunmuş ise de vukuatın bu halinde Macaristan'ın istiklalini diriltmek ümidini kaybederek Nemçeliler tarafından Macaristan'dan kaçmaya mecbur edilmiş olduğu için Osmanlı milletinin misafiri sıfatı ile Tekirdağı'nda oturdu. ([9]) İbrahim Efendi Rakoçi yanında memur edilmiş ise de bundan sonra fazla işi olmadığından çoğu vaktini İstanbul'da, Sadrıâzam İbrahim Paşa yanında geçirdi.

İbrahim Efendi Sadrıâzamın zeki bir zat olduğunu gördü. Sadrıâzam Osmanlılar arasında ilim ve fenlerle Avrupa medeniyetinin yayılması arzusunda idi. ([10]) Fransa elçiliğinden dönen Yirmisekiz Mehmet Çelebi ile oğlu Said Efendi —ki sonra Sadrıâzam olan Said Paşadır.— İbrahim Paşayı teşvik ediyorlardı.

İbrahim Efendi bu maksada kavuşmak için Sadrıâzama bir matbaa kurulması hakkında Said Efendi ile beraber müracaat etti, Sadrıâzam uygun bulup icrasını emretti ve bu husus için İbrahim Efendiye kâfi miktarda para da verdiğinden İbrahim Efendi Vivana'dan hakkâklarla hurufat dökmecileri ve matbaacıları getirtip ise başlamak istedi. Ama hiç umulmadık bir engellemeye uğradı. Buna dair İbrahim E-

---

([7]) Topkapı Sarayında bulunan hesap defterlerinde 1133 senesinin hesabları arasında.

([8]) Rakoçi'nin baş mabeyincisi Mikeş tarafından yazılmış 14. mektup (Mikes, Törökorszagi Level 14. Level.

([9]) De Saussure Törökorszagi Levelei 93 s.

([10]) Aynı kitap.

fendi dostlarından De Saussure şöyle yazıyordu: «Bu memlekette hoca takımı ileri gelenleri nüfuzlu olmakla bu yeni buluşa bir türlü izin vermediler. Matbaanın müslümanlar arasında kullanılmamasını Sadrıâzama tekrar arz ettiler ve lüzumundan fazla kitapların satışa çıkarılmasiyle memlekette asayişin bozulacağını ve bu buluşla dini muamelelerin tehlikeli bir hal alacağını söylemişlerdir. (11)

İstanbul'da o zamanlar yüzlerce adam yalnız kitapları elle kopya ederek veya yazısı olmayanların mektuplarını yazarak geçiniyordu. Bunlar da matbaanın açılmasından zarar görecekleri ve gçeimlerini kaybedecekleri korkusunda oldukları için matbaanın tesisinden hoşnut olmadılar. Bunlar Sadrıâzamın matbaayı tuttuğunu görünce dini İslâmı korumak bahanesiyle halkı matbaa aleyhhine teşvik etmeğe başladılar. Bu sırada biraz patırdı ve çok dedikodu oldu. Artık bunlarla taraftarlarını yatıştırmak için şer'an müsaadeye dair fetvai şerife olmadıkça hiç bir kitabın basılmayacağını vadettiler ve böylece 1139 (1726) senesinde İbrahim Efendi kendi evinde işe başladı (12)

Bu matbaadan ilk çıkan kitaplar şimdi dahi biliniyor. Bunların nüshaları İstanbul kütüphanelerinde de bulunur. Bu sebebden bunlardan uzun uzun bahsetmek, söz söylemek lüzumsuz görünüyor. Tafsilat arzu edenler ve hele matbaa açılması hakkında müsaade veren fetva ile Hattı Hümayun suretini görmek dileyenler Encümenimiz (Tarihi Osmani Encümeni) yardımcı azasından Osman Ferit beyin «Nevsalı Osmaniye»sine müracaat buyursunlar. Bu matbaada Fransızların kullanması için bir Osmanlı sarf ve nahiv kitabı dahi basıldı. Bunun müellifi Fransa sefaretinin o zamanki baş tercümanı Mösyö Dölarye idi (13)

Matbaanın açılmasından iki üç sene sonra İstanbul'da çıkan fitne esnasında (Patrona Ihtilâli) Sadrıâzam İbrahim Paşa katlolunup matbaanın ve yenileşmenin en büyük koruyucusu kayboldu. Matbaa, işine devam etmiş ise de basılmış kitaplar pek az satıldı ve İbrahim Efendi dostu De Saussure'a matbaanın geliri pek az olduğundan şikâyet etmiştir. (14)

İbrahim Efendi yalnız matbaasının gelirinden geçimini sağlamaya mecbur değildi; zira Rakoçi yanında tercümanlık memuriyetini muhafaza edip günlük tayinini Hazineyi Âmireden muntazaman aldı. İbrahim Efendi vefalı hizmeti ile Rakoçi'niin itimadını da kazandı. Rakoçi 1147 (1734) senesinde vefatından evvel Sadrıâzam Âli Paşaya yazdığı veda mektubunda şu sözler bulunur:

«Padişahın inayetine hususan benim vefakâr tercümanım İbrahim Efendiyi tevdi ederim.» (15)

Rakoçi'nin vefatından sonra Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında yeniden çıkan muharebede İbrahim Efendi top arabacıları kâtibi oldu (16) ve Türk askeri ile muharebeye giden Macarların yazılması işi kendisine verildi. Bu

---

(11) Aynı kitap s. 65.

(12) De Saussure'ün yazdığı üzere bu sarf ve nahiv kitabı pek az nüshalarda tabolundu. Belki İstanbul'da şimdi hiç bir tanesi bulunmaz. De Saussure kendi nüshasını 1759 senesinde Lozan Akademisinin kütüphanesine hediye ettiğini yazıyor.

(13) Aynı kitap s. 95.

(14) Mikeşin mektupları (Mikes, Törökorszagi levlei. 17 level).

(15) Topkapı Sarayında saklı bulunan hesabat defterlerinde 1150 senesine ait hesapları.

(16) Mikesin mektuplarında (Mikes, Törökorszagi levelei, 139 - level).

muharebede Orşuve kalesinin Nemçeliler tarafından vire ile teslimi için mükâlemeye İbrahim Efendi gönderilmiştir. ([17])

İbrahim Efendi muharebeden İstanbul'a dönüp az bir zaman sonra vefat etmiş, vefatında terekesi satılamayan pek çok kitaplardan ibaret bulunmuş idi. İbrahim Efendi kendi hayatın da girişimlerinin mükâfatını maddeten görmeğe muvaffak olamadı ve bazı kere meyus olmaya başladı, ama şimdiki halde güzel neticelerini görüyoruz. İnşallah maarifin yayılması için bundan sonra da büyük hizmet edecektir. Osmanlıların manen yükselmesine yardım eden ve edecek olan bu faydalı buluşu bu memlekette kuran Macar vatandaşımın adım hayırlı anıyorum.

([17]) s. 93 De Saussure (Mikes, Törökorszagi levelei, 139 - level).

Bir Amerikalı Sultan II. Mahmud'u anlatıyor

1835 yılında İstanbul'a gelmiş ve burada bir müddet kalmış olan bir Amerikalı bahriye subayı, devrin padişahı Sultan II. Mahmud'u, Boğaz'da, denize yeni indirilen bir botun tecrübesi sırasında görmüş «İstanbul'dan Mektuplar» adlı kitabında Padişahın, yapılması yeni bitmiş olan Beylerbeyi Sarayı önünde, oldukça hızlı giden botla yakından ilgilendiğini ve bahriyelileri yanına çağırarak bot hakkında bilgi aldığını belirttikten sonra Padişahı şöyle anlatıyor:

«Böylece Padişahı yakından görmüş oldum: Kibar bir hali vardı. Yüz çizgileri düzgün ve zarifti. Hafif pembe yüzü güneşten yanmışa benziyordu. Boyu 1.75 - 1.77 arasında idi. Dikçe yürüyordu. Hafif şişmandı. Sakalı oldukça kısa, koyu parlak siyahtı. Boyadığı söyleniyor. Başında mavi püsküllü arkaya düşen kırmızı bir fes vardı. Düz göğüslü idi. Sırtına hafif mavi renkte bir ipek ceket giymişti. Yakası sıkı sıkıya çenesine kadar düğmelenmişti. Göğsünde küçük bir elmas rozet göze çarpıyordu. Pantolonu çok basitti ve kendine yakışıyordu. Fesi olmasa, üzerindeki elbise, Amerikalı bir centilmenin yedi, sekiz yaşlarındaki oğullarının giydikleri elbiselere benziyordu. Ceketi oldukça kısa idi, etrafını çeviren insanlar, görünüşleri bakımından çok şık ve temizdiler.»

«Beni en çok şaşırtan, genç paşaların öbürlerinden daha şık ve temiz görünmeleri idi.»

Çeviren : **Zeki Ökmen**